

K mimoběžné polemice M. Beneše a O. Dufka *Kodifikujme deskriptivně*¹

Luboš Veselý, Vojtěch Veselý

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha, Česká republika

vesely@ujc.cas.cz

vvesely@ujc.cas.cz

On the divergent polemic *Let's codify language descriptively*

by M. Beneš and O. Dufek

ABSTRACT: The paper responds to the paper *Let's codify language descriptively – and by doing that, let's practice linguistics!* A response to paper by Luboš and Vojtěch Veselý by Martin Beneš and Ondřej Dufek, which was formulated as a polemic with the paper *Let's not codify language, let's describe and explain its norms and usage instead: let's practice linguistics instead of refining language*. In the first part of the paper, the authors comment critically on the line of reasoning as well as on individual claims of M. Beneš and O. Dufek. Second part of the paper presents analyzes of two cases of a mismatch between the language use and the present codification, namely: 1) spelling of the noun *výjimka* (the form *vyjímka* is considered incorrect by the codification), 2) sentences of the type *Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě* 'I was a child who answered hesitantly when asked by a teacher' (in such cases the syntactic engagement of the pronoun *který* is considered incorrect by the codification, as opposed to the correct alternative *...které když se ho učitel na něco zeptal...*). The aim of the second part of the paper is 1) to show that codifying language norms in a prescriptive way actually happens, 2) to provide an attempt to elucidate both phenomena (from word-formation, semantic and phonetic perspectives in the former case, and from semantic-syntactic perspective in the latter case). The authors suggest that a descriptive approach (instead of a prescriptive one) should be opted for especially with such language phenomena which are difficult to analyze and explain; spelling of the noun *výjimka* and the question of the syntactic engagement of the pronoun *který* in the aforementioned sentence are two examples of such phenomena.

KEYWORDS: codification; description; prescription; regulation

KLÍČOVÁ SLOVA: kodifikace; deskripce; preskripce; regulace

1. Úvodem

Tento text je reakcí na článek Martina Beneše a Ondřeje Dufka *Kodifikujme deskriptivně – a pěstujme tím jazykovědu!* [...] (2021), který byl zformulován jako polemika s naším příspěvkem *Nekodifikujme, raději popisujeme a vysvětlujeme normu a úzus. Pěstujme jazykovědu, nepěstěme jazyk* (2019). Autoři píší, že k našemu článku při-

¹ Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

stoupili se vši snahou o kooperativní čtení (s. 4), neboli se ze všech sil snažili pochopit, o co nám šlo. Je asi pravda, že styl, jakým jsme svá stanoviska prezentovali (tedy s použitím řady dosti přímočarých a provokativních formulací), kooperativní čtení a možná i jistou dávkou čtenářské velkorysosti vyžaduje. Jinak by se mohl autor se zlou potázat, což se stalo i nám v podobě polemické reakce M. Beneše a O. Dufka. Přestože víme, že ne každý bude číst náš příspěvek tak jako M. Beneš a O. Dufek,² považujeme za potřebné pár podstatných věcí dovysvětlit. I proto, že nevyklučujeme (a obáváme se), že by Benešova/Dufkova interpretace mohla ovlivnit (pro nás nežádoucím způsobem) jeho recepci. Právě proto jsme sepsali tuto reakci; nechťeli jsme riskovat, že bychom byli v budoucnu spojováni se stanovisky, která nám autoři přisuzují. Aby však tento text nebyl jen jakýmsi ohrazením se vůči kritice a dovysvětlením textu původního, pojednáme v odd. 5 o konkrétním jazykovém materiálu, který by podle našeho názoru mohl být výzvou (zatěžkávací zkouškou) pro ty, jejichž úkolem by v budoucnu bylo „kodifikovat deskriptivně“, jak o tom píše M. Beneš a O. Dufek. (Dokonce se domníváme, že by nebylo nespravedlivé vyzvat autory polemiky k tomu, aby v nějakém textu ukázali, jak by taková kodifikace mohla vypadat; k tomu ještě níže.)

Autoři náš text interpretují a představují tak, že svým *Nekodifikujme* či *Nekodifikujte* vybízíme k nevytváření uživatelských příruček (tzn. slovníků, mluvnic, pravidel pravopisu ...), resp. k rezignování na popis jazyka pro veřejnost, a naše rozborů konkrétního jazykového materiálu, které mají ilustrovat, že poznání jazykové reality (normy a úzu) může být mnohdy obtížné, prezentují jako argument, jímž chceme odůvodnit, proč by uživatelské příručky neměly vznikat.

Benešova/Dufkova obsáhlá reakce je plná nejrůznějších výtek, výhrad, nesouhlasných stanovisek atp., přičemž pozornost je častěji zaměřena na to, co v našem textu není, než na to, co v něm je. Nepovažujeme za schůdné uvádět každou kritiku zvlášť a následně se k ní vyjadřovat. Proto spíše jen poukážeme na několik logických nesrovnalostí, na nichž je polemika vystavěna, popř. které ji výrazně charakterizují. A také v průběhu textu stručně dovysvětlíme, resp. spíše potvrdíme, základní sdělení svého původního příspěvku. Všemi kritickými komentáři k němu se nebudeme zabývat i proto, že věříme, že většina čtenářů ho bude číst s větším porozuměním.

2. Logika polemiky M. Beneše a O. Dufka

Autoři uplatňují následující logiku (skrže níž dospívají k výše uvedeným závěrům o našem příspěvku): Vytykají nám, že termínem *kodifikace/kodifikovat* v textu referujeme pouze k případům, kdy jazykovědci rozhodují a skrže uživatelské příručky informují o tom, co mluvíci mohou (smějí) a co by neměli (nesmějí) užívat, že ztotožňujeme kodifikaci s preskripcí (Beneš – Dufek 2021: 8, pozn. 5) a přisuzujeme jí regulaci či usměrňování (tamtéž: 6). Také (v souladu s tím) píše, že vůbec neuvádí-

² Z dosavadních čtenářských ohlasů, které máme, se zdá, že by mělo být dobře možné číst ho tak, jak jsme zamýšleli.

me, že termín *kodifikace* bývá v literatuře vztahován i k jiným způsobům vytváření uživatelských příruček, např. i ke způsobu čistě deskriptivnímu. To, že má termín *kodifikace* v našem textu jen tuto (a žádnou jinou) referenci, je pravda; píšeme třeba: „[...] není v silách jazykovědy [...] kodifikovat neboli (stručně, poněkud provokativně, avšak nikoli nevystižně řečeno) vytvářet příručky, o nichž by platilo: co je v nich obsaženo, je správné, co v nich obsaženo není, je nesprávné.“ (Veselý – Veselý 2019: 47). Přestože tedy možnost odkazování k čisté (neselektující) deskripci vůbec nezmiňujeme a odkazujeme jen k (hodnotící a selektující) preskripci – a přestože je nám to autory vytýkáno, neboli si to uvědomují –, pokládají M. Beneš a O. Dufek za možné, popř. to i přímo tvrdí, že svým *Nekodifikujme/Nekodifikujte* vybízíme k tomu, aby nebyl realizován ani deskriptivní způsob vytváření uživatelských příruček (Beneš – Dufek 2021: 7 nebo 10n.), že se vyslovujeme nejen proti regulaci normy, ale také proti jejímu popisu. Tato logika v textu M. Beneše a O. Dufka je, a nic na tom nemění ani občasně jakoby relativizující formulace typu *Opravdu to tak V+V myslíte?*, jejichž úkolem je uvedenou, nepevnou, logickou nit zakrývat. Tvrdit, že je pro někoho *kodifikace* preskripcí, regulací či usměrňováním, a současně tvrdit (anebo i jen považovat za možné), že imperativem *Nekodifikujme/Nekodifikujte* odmítá i deskripci, je renonc.

Urazili bychom ostrovtip čtenářův, kdybychom teď analyzovali název *Nekodifikujme, raději popisujme a vysvětlujme normu a úzus. Pěstujme jazykovědu, nepěstěme jazyk*, abychom ukázali, že odpověď na Benešovu/Dufkovu otázku „Co pak ale podle V+V znamená „nekodifikujme“?“ (Beneš – Dufek 2021: 7) lze nalézt už v něm, že už z jeho logické struktury lze vyčíst, co máme apelem *Nekodifikujme* na mysli. V negativně-pozitivní sekvenci *Nekodifikujme, raději popisujme ... normu ...* se kodifikování a deskripce normy jasně vylučují – těžko z toho potom vyvozovat, že se skrze *Nekodifikujme* vyslovujeme i proti deskripci normy (když k ní nota bene explicitně vybízíme skrze *raději popisujme ...*). Z korespondence (paralelismu) dvou negativních pasáží *Nekodifikujme – nepěstěme jazyk* je dále zřejmé, že máme na mysli kodifikaci jako (snahu lingvistů o) pěstění jazyka, předepisování jazyka, regulování jazyka, autoritativní působení na jazyk. Při vši (na s. 4 deklarované) snaze o kooperativní čtení bylo tedy možné rozpoznat význam apelu *Nekodifikujme* už na samém počátku textu (jakož i jinde v něm). Ke dvěma pozitivním pasážím našeho titulu, *popisujme a vysvětlujme normu ... – Pěstujme jazykovědu*, se pak autoři v závěru své polemiky sami hlásí, čímž jaksi uzavírají podivný kruh své argumentace, neboť vlastně jen opakují hlavní výzvu textu, s nímž polemizují: „*Ano, popisujme a vysvětlujme normu, mj. i skrze úzus, a když se nám to povede, napíšeme do příručky, jaká ta norma je, co je správné a nesprávné – jak, kdy a pro koho. Tím pěstujeme jazykovědu (a jak!), a přitom nepěstíme jazyk.*“ (Beneš – Dufek 2021: 17). Dodáváme, že 1) tvrdit, že je pro nás *kodifikace* preskripcí ..., zároveň 2) tvrdit, že skrze *Nekodifikujme* odmítáme i deskripci, a současně 3) se ptát, co podle nás znamená *Nekodifikujme*, nedává smysl.

Jelikož se autoři staví (a svou argumentaci zaměřují) zejména proti tvrzení, že by jazykovědci neměli vytvářet popisy jazyka pro veřejnost, není vlastně článek M. Beneše a O. Dufka polemikou s naším příspěvkem, ale spíše mimoběžným textem (protože náš příspěvek takové tvrzení neobsahuje, ani explicitně, ani implicitně).

Kamenem úrazu zdá se bylo, že jsme termínem *kodifikace/kodifikovat* opravdu odkazovali pouze k preskriptivnímu, popř. regulativnímu vytváření uživatelských příruček; a jestliže právě to vedlo k nepochopení našeho textu M. Benešem a O. Dufkem, je zřejmé, že netematizování jiných možností reference bylo chybou. Budiž nám na druhou stranu „omluvou“, že by nás ve snu nenapadlo, že by mohl v jazykovědné obci někdo někoho vážně podezírat z takové nejapnosti, jakou by bylo stavět se proti vytváření popisů jazyka pro veřejnost. S ohledem na míru absurdnosti takového postoje dokonce dosti pochybujeme, že nás z něj autoři skutečně podezírali. Navíc jejich článek obsahuje řadu pasáží, které – dovolíme si tvrdit – prozrazují, že více než tušili, o co nám jde, že **rozuměli dobře**; kupř.: „Nepřipustili by V+V např. ani to, kdyby příručka obsahovala drtivou většinu vět o pravidle vytvořených v souladu s **deskriptivně-normativním** a institucionálně nevyvahatelným postupem (typ 2), s čímž by – **rozumíme-li dobře** [obojí zvýraznili LV a VV] – nemuseli mít problém [...]?“ (s. 9). Je to tak, rozuměli dobře, s deskriptivním vytvářením příruček nemáme problém. Dodáváme: 1) tvrdit, že je pro nás *kodifikace* preskripcí, regulací ..., 2) že skrze *Nekodifikujme* odmítáme i deskripci, 3) ptát se, co podle nás znamená *Nekodifikujme*, a 4) sem tam de facto přiznat „tušení“, že deskripci normy neodmítáme, to už je poněkud divoká čtyřkombinace ingrediencí, z nichž byl namíchán polemický lektvar kolegů Beneše a Dufka.

3. Práce s jazykovým materiálem

Benešovu/Dufkovu polemiku výrazně charakterizuje i téma jazykového materiálu. Také s ním je spojena jistá logická nekonzistentnost textu. I samotný postoj autorů k němu zdá se nám být poněkud ambivalentní.

Smyslem (ne jediným) našich materiálových analýz bylo odradit jazykovědné pracovníky od preskripcie, regulace či usměrňování, kam může patřit nejrůznější rozhodování, zda bude některý z uzačinných (konkurujících si) prostředků zařazen do příručky, poučování (popularizačními články či poradenskou činností) o tom, co je (ne)náležitě, vhodnější nebo méně vhodné, a tak podobně.³ Chtěli jsme naznačit, že porozumění jazykovému dění v jeho neustálé dynamice, resp. odhalení a úplné pochopení všech právě působících faktorů (a motivací volby jedněch, anebo druhých prostředků), může být mnohdy obtížné, až nemožné, a že zejména v těchto případech – i když podle nás nejenom v těch – není rozumné do tohoto dění (preskriptivně, regulativně) zasahovat, protože může snadno docházet (právě v důsledku nedostatečného porozumění situaci) k chybným, neoprávněným, nedostatečně odůvodněným rozhodnutím nebo doporučením (k tomu konkrétněji v odd. 5 a 6).⁴ Autoři ale interpretují

³ Tím samozřejmě netvrdíme, že by např. veškerá poradenská nebo popularizační činnost byla preskripcí či regulací (k tomu ještě v odd. 5 a 6).

⁴ Samozřejmě, je i mnoho případů jasných a stabilních, jako např. že „pes je pes, 4. p. mn. č. slova *kost* je *kostí*, předmět slovesa *žrát* je ve 4. p. atd. atp.“, jak poznamenávají M. Beneš a O. Dufek

toto naše počínání tak, že jím chceme říci: U řady jevů, prostředků je nesnadné bezchybně pochopit a postihnout aktuální situaci v úzu, a proto než abychom vytvářeli příručky s chybami, raději nevytvářejme žádné (Beneš – Dufek 2021: 10). Tento překvapivý závěr je pravděpodobně založen na logice popsané v odd. 2 této naší reakce.

Když autoři brojí proti „našemu“ (obavami z chyb motivovanému) apelu nevytvářet ani čistě deskriptivní popisy jazyka pro veřejnost, píší: „Ano, každá kodifikace asi bude obsahovat chyby – tomu je však třeba čelit badatelským úsilím o to, aby jich obsahovala co nejméně, nikoliv rezignací na to, cokoliv dělat“ (s. 11); nebo: „Je to možná věc národy a vkusu, ale je-li tu relevantní problém či vědecký úkol, je lepší se ho snažit vyřešit, a ne se vymlouvat, proč to nejde [...]“ (s. 12). Projevují tedy odhodlání s materiálem se potýkat. Jenomže náš příspěvek pojednává přibližně z 90 % o konkrétním jazykovém materiálu, a autoři si ho nevšímají, „pro nedostatek místa a zásadnější obecné otázky“ (s. 5). Přesněji řečeno všímají si ho – konstatováním, že se jim některé analýzy a součty dokladů z korpusu nezdarují bezproblémové (s. 5), a že by mohli zjištění a závěry z korpusových sond (o adjektivních na *-icí, -ící*) považovat za relevantní pouze tehdy, když by věděli, že jsme se u každého jednotlivého dokladu zabývali tím, jak se do korpusu dostal, resp. v důsledku čeho ho ten který konkrétní mluvčí použil (s. 14). To se ovšem i jim samým zdá nemožné, z přítomnosti v korpusu už zpětně nezjistitelné (s. 14). Poté provádějí jakési myšlenkové kombinatorické cvičení na téma „Můžeme mít různé typy produktorů“ (s. 15), jímž se snaží ukázat, co všechno by mohlo stát za „volbou“ mezi variantami na *-ící a -ící*. Pro ilustraci uvádíme alespoň cca polovinu z Benešova/Dufkova výčtu možností:

[...] 2. Mluvčí (recipienti), kteří na úrovni pravidla mezi účelovými a dějovými adjektivy nerozlišují, větu o pravidle z kodifikace neznají – přitom 2a. mají osvojen a vždy používají jen tvar na *-ící* (opak je jako recipienty překvapuje, zaráží), 2b. mají osvojen a vždy používají tvar na *-ící* (opak je jako recipienty překvapuje, zaráží), 2c. mají osvojeny oba tvary jako rovnocenné a oba je (se započtením primingových efektů) náhodně míchají (jako recipienty je nepřekvapuje, nezaráží ani jeden prostředek, příp. po započtení primingových efektů tu jeden a tu druhý). 3. Mluvčí, kteří nemají osvojeno pravidlo o lišení dějových a účelových adjektiv (jako mluvčí typu 2), ale naučili se, zapamatovali si větu o pravidle, že je třeba oba druhy adjektiv lišit, přitom to (i jako recipienti) 3a. dělají víceméně důsledně, 3b. občas na to zapomenou a pak produkují buď vždy tvar na *-ící*, nebo vždy tvar na *-ící*, nebo oba tvary (po započtení primingových efektů) náhodně střídají 3c. vzpomenu si na to jen výjimečně – jinak se chovají jako mluvčí typu 3b. [...] (s. 15)

Vytvářet takovéto seznamy možností, které teoreticky přicházejí v úvahu, není náročné. Autor se nemusí příliš zabývat tím, mají-li jednotlivé položky seznamu nějakou oporu v realitě. I při četbě Benešova/Dufkova výčtu může podle nás čtenář

(s. 10), dodávající k tomu, že V+V „přehlížejí nebo popírají existenci oněch jasných případů“ (s. 11). *Psa* ani *kosti* nepopíráme (ani to nejde), ale *psa* ani *kosti* nikdo nereguluje (to asi taky nejde). Akcentovali jsme případy nesnadno interpretovatelné, což je v souladu s tím, že v textu vystupujeme proti regulaci. I nesnadno interpretovatelných případů je (v absolutním počtu) mnoho, a jejich nekvalitní prezentování veřejnosti (v příručkách a jinde) může mít různé negativní důsledky (k nim ještě níže, v odd. 5 a 6). U *psa* atp. nic takového nehrozí.

zapochybovat, zda vůbec existuje nějaký uživatel češtiny, který by jakž takž „zapadl“ alespoň do jedné z uvedených možností. Autoři po nás tedy 1) požadují znalost motivace volby u každého konkrétního korpusového dokladu (jinak pro ně nejsou naše zjištění relevantní) (s. 14), současně 2) píší, že tato motivace je z korpusu zpětně nezjistitelná (s. 14), a 3) nabízejí „seznam motivací“, o jejichž reálném základu lze s úspěchem pochybovat (s. 15).

Domníváme se – nejen s ohledem na komentovaný text M. Beneše a O. Dufka –, že je pro autory charakteristický poněkud rezervovaný vztah k jazykovému materiálu a jeho analýze, že mají sklon udržovat si bezpečný odstup od zcela konkrétního, autentického jazykového dění. To podle našeho názoru platí i o knize *Úvod do teorie jazykové správnosti* (Beneš 2019), k níž autoři odkazují jako ke zdroji, v němž lze nalézt mnohem podrobnější poučení o tématech, jichž se dotýkají ve své polemice. Uznáváme, že jde o velmi kvalitní výsledek poctivého přemýšlení, komplexní, logicky kompaktní, zajímavý a pečlivě a jasně formulovaný. I v něm je však jazykového materiálu pomálu, a je spíše jen zmiňován, hlouběji neanalyzován. Úvahy v knize (nejen ty týkající se jazykového materiálu) jsou často (řekli bychom) pouze schematizující, modelující, idealizující, popř. velmi obecné.⁵ Podobají se výše uvedenému Benešovu/Dufkovu výčtu možností. Odtazitost vůči autentickému jazykovému dění (jímž pochopitelně nemyslíme jen úzus) je podle našeho názoru zřejmá. Nezpochybňujeme teoretickou kvalitu a hodnotu Benešovy knihy, klademe si však otázku, kolik nám toho – ve své obecnosti a schematičnosti – o jazykové realitě vlastně říká (k tomu ještě v odd. 4). Rozhodně pochybujeme, že by mohla posloužit deskriptivním kodifikátorům jako praktická pomůcka při jejich činnosti (byť i tuto ambici kniha naznačuje, srov. s. 12 nebo 30). Na to je příliš obecná. Co by jim však posloužit mohlo, byly by – domníváme se – konkrétní ukázky toho, jak by se dal deskriptivně kodifikovat nějaký obtížnější jev. O to by se mohli autoři pokusit.

4. K diagnostice a terapii

Autoři píší: „Náš text má – obrazně řečeno – cíl diagnostický a terapeutický. Úvahy v textu V+V vykazují příznaky něčeho, co lze označit jako **syndrom polemické návaznosti** [...]“ (Beneš – Dufek 2021: 4). Tímto označením charakterizují, jak vystupujeme proti tomu přístupu k vytváření příruček, který oni sami stručně vystihují slovy „regulujeme spisovný jazyk“ (tamtéž). Označení „syndrom polemické návaznosti“ nevolí proto, že by chtěli regulování spisovného jazyka hájit, ale proto, že podle jejich názoru tento přístup „z dnešního pohledu působí jako trochu uměle vytvořený

⁵ Ostatně slova příbuzná s právě použitými adjektivy užívá při charakterizování svých úvah nezřídka i sám autor (o *schematický náčrt tohoto obrazu se pokouší kapitola 11; výše uvedený schematický popis jazykové změny; Zkusme se na tento proces podívat detailněji, i když stále modelově; Jakkoliv je modelovost této situace zřejmá; v maximální možné míře idealizovanou situací; v idealizovaném případě si všichni členové řečového společenství rekonstruují staré pravidlo v nové atp.*).

nepřítel“ (tamtéž), a naše počínání jim tak asi připadá nepřiměřené.⁶ Jenomže preskriptivní, regulativní, usměrňovací přístup má u nás dlouhou tradici,⁷ a ani dnes není v českých luzích a hájích jazykovědec s těmito sklony vymírajícím druhem, jak ostatně zmiňuje i Beneš (2019), např. na s. 9n.

Nastolení tématu diagnostiky/terapie a četba Benešovy/Dufkovy polemiky a hlavně Benešovy knihy nám asociovalo pasáže z díla C. G. Junga *Základní otázky analytické psychologie a psychoterapie v praxi* (2000), kde autor v kapitole *Obecný popis typů* charakterizuje „vyhroceně“ introvertní a extrovertní způsob myšlení. Příslušnou pasáž zde ocitujeme, neboť se domníváme, že by mohla být užitečnou (protože výstižnou) reflexí části současné vědecké produkce, i části té české lingvistické:

Ale jako se extrovertnímu myšlení stále málo daří odvodit z konkrétních faktů nějaký pořádný kvalitní empirický pojem nebo vytvořit nové fakty, právě tak málo se introvertnímu myšlení daří přelozit jeho počáteční obraz byť jen do jediné ideje, která by se shodovala s fakty. Jako v prvním případě hromadění faktů mrzačí myšlenku a potlačuje smysl, tak introvertní myšlení vykazuje nebezpečný sklon násilně vtlačovat skutečnosti do formy svého obrazu nebo je vůbec ignorovat, aby mohlo rozvinout svůj fantazijní obraz. [...] I když se tomu, kdo ideu zastává, může zdát, jako by jeho skrovný faktický materiál byl základem a příčinou věrohodnosti a platnosti jeho ideje, není tomu ovšem tak, neboť idea bere svou přesvědčivost ze svého nevědomého archetypu, který jako takový je obecně platný a pravdivý a věčně pravdivý bude. Avšak tato pravda je do té míry obecná a natolik symbolická, že vždy musí nejdříve vstoupit do momentálně uznávaných a uznatelných poznatků, aby se stala praktickou pravdou, jež má vlastní životní hodnotu. [...] Toto myšlení se snadno ztrácí v nesmírné pravdě subjektivního faktoru. Vytváří teorie kvůli teorii, zdánlivě s ohledem na reálné nebo alespoň možné skutečnosti, ale se zřetelným sklonem přecházet od ideového k pouze obraznému. Vznikají tím sice názory s mnoha možnostmi, z nichž se však žádná nestává skutečností, a nakonec jsou vytvářeny obrazy, které už vůbec nevyjadřují nic vnějškově skutečného, nýbrž jsou už „jenom“ symboly toho, co je naprosto nepoznatelné. Tím se toto myšlení stává [...] právě tak neplodným jako myšlení, jež se odehrává jen v rámci objektivních skutečností. Tak jako extrovertní myšlení upadá v tomto případě na úroveň představování a prezentování faktů, tak se introvertní myšlení „vypaňuje“ až v představování a prezentaci nepředstavitelného, které je dokonce mimo veškerou obraznost. (s. 332–334)

5. Kandidáti na analýzu

To, že snahy o regulování spisovného jazyka, proti nimž jsme se svým *Nekodifikujeme* vyslovili, nejsou (námi) uměle vytvořeným nepřítelem, jak píšou M. Beneš a O. Dufek (Beneš – Dufek 2021: 4), srov. předchozí oddíl, je možné demonstrovat na některých odpovědích z *Databáze jazykových dotazů Ústavu pro jazyk český* (2019–2021). Níže ocitujeme a následně okomentujeme tři takové dotazy: první dva se týkají pravopisu jména *výjimka*, ve třetím je diskutován pád relativy *který* v souvětí *Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě*. V obou případech lze

⁶ Mimoходом i to, že nám autoři tento „svůj“ syndrom připisují, nás opět vede k přesvědčení, že věděli, proti čemu se stavíme, když píšeme *Nekodifikujeme* (že věděli, že se nestavíme proti vytváření uživatelských příruček).

⁷ I sami autoři píší: „Preskriptivně-normativní přístup lze uplatňovat jaksi od boku, a taky se tak v historii, i nedávné, běžně uplatňoval při aplikaci odbornických kritérií“ (s. 8).

pozorovat jak preskriptivní přístup k problému (rozlišování patřičných a nepatřičných jazykových prostředků), tak snahu o jeho vysvětlení, resp. o zdůvodnění doporučeného řešení. Pokusíme se ukázat, že explanační, a v důsledku toho i preskriptivní složka obou komentářů je (z našeho pohledu) problematická, především následkem toho, že nebyl proveden odpovídající deskriptivně-analytický výzkum, a nabídneme vlastní pokus o deskripci a explanaci diskutovaných jevů. V té souvislosti je ale nutno zdůraznit několik skutečností: 1. Nechceme (samozřejmě) tvrdit ani naznačovat, že by všechny odpovědi (nebo většina odpovědí) v *Databázi jazykových dotazů* měly výše zmíněné atributy. Odpovědi v této databázi jsou značně různorodé; některé mají složku deskriptivní, ale nikoli složky preskriptivní a explanační, jiné mají složku deskriptivní a preskriptivní, ale neusilují o vysvětlení jevu apod. Náš výběr (a kritika) položek této databáze má pouze ukázat, že poznámka M. Beneše a O. Dufka o uměle vytvořeném nepříteli není namístě – snahy o preskriptivní kodifikování jazykových prostředků existují a jsou doložitelné; hodnocení této databáze jako celku naším cílem v žádném případě není. 2. Citované odpovědi mají společné to, že se týkají poměrně komplikovaných, obtížně vyložitelných jevů. Především na takové případy cílilo naše *Nekodifikujme*: uplatnění preskripce tam, kde není v dostatečné míře provedena deskripce a explanace jevu, může např. „brzdit“ přirozenou dynamiku jazykových norem, zejména jsou-li odmítány progresivní varianty. 3. Naše komentáře k odpovědím jazykové poradny neobsahují „vyčerpávající“ analýzu diskutovaných jevů, spíše jen naznačují – prostřednictvím hypotéz formulovaných na základě našeho pozorování a uvažování o těchto jevech – možný směr výzkumu. Současně platí, že naše komentáře nemají být alternativou k odpovědím jazykové poradny; už ze způsobu jejich formulování (a z použité terminologie) je zřejmé, že jsou určené primárně pro lingvistickou obec, nikoli pro laickou veřejnost.

5.1 Výjimka versus vyjímka

Jedním z případů toho, kdy se stávající kodifikace pravděpodobně rozchází s územ, je slovo *výjimka*, resp. slova *vyjímecný*, *vyjímecně*: v psaném úzu nejsou vzácné (nekodifikované) podoby *vyjímka*, *vyjímecný*, *vyjímecně* (o mluveném úzu viz dále).⁸ Ten, kdo by chtěl příslušné normy deskriptivně kodifikovat a nadto i vysvětlit, jak k tomu vyzývají M. Beneš a O. Dufek,⁹ by měl, domníváme se, prozkoumat a zohlednit především 1. vlastnosti slovotvorného typu dějových jmen na *-ka*, zejména pak vlast-

⁸ Ve webovém korpusu *Araneum Bohemicum Maximum* (Benko 2015) je podíl podoby *vyjímka* 10,4 % (počítáno ze všech výskytů tvarů slov *vyjímka/vyjímka*). Zastoupení podoby *vyjímecný*, resp. *vyjímecně* je srovnatelné (11,7 %, resp. 15,2 % ze všech tvarů slov *vyjímecný/vyjímecný*, resp. *vyjímecně/vyjímecně*). V korpusu SYN v9 (Křen et al. 2021) je zastoupení nekodifikovaných podob řádově nižší (*vyjímka*: 0,3 %, *vyjímecný*: 0,4 %, *vyjímecně*: 0,6 %), což ale není překvapivé s ohledem na to, že velká část textů tohoto korpusu prošla jazykovou korekturou.

⁹ Srov. výzvy „kodifikujme deskriptivně“ z titulu jejich textu a „popisujeme a vysvětlujeme normu, mj. i skrze úzus“ z jeho závěru.

nosti těch dějových jmen na *-ka*, která mají „zdloužitelný“ prefix (*na-*, *při-*, *u-*, *vy-*, *za-*), a postavení derivátu *výjimka* vůči dalším členům této skupiny, 2. užívání těchto prostředků v mluvené češtině a jeho (ne)korespondenci s psaným územ. Dále v textu se budeme věnovat převážně jen substantivu *výjimka*, byť je zřejmé, že deriváty *výjimečný*, *výjimečně* představují pro kodifikaci (pojatou jakkoli) nemenší výzvu.

5.1.1 Výzkum slovtvorných souvislostí (načrtnutí kontur)

To, že je psaní slova *výjimka* (a také slov *výjimečný*, *výjimečně*) uživateli vnímáno jako problematické či nesamozřejmé, naznačují tři dotazy zaznamenané v *Databázi jazykových dotazů*. Dva z nich se týkají slova *výjimka*, třetí se týká slova *výjimečný*. Z odpovědi pracovníka jazykové poradny vždy vyplynulo (nebo to bylo přímo řečeno), že správné jsou pouze podoby s dlouhým prefixem a krátkou kořenovou samohláskou, srov.:

Konkrétní dotaz: „Proč je *výjimka*, když motivující slovo *vyjímat* se skládá z kořene *-jím-* (ne *-jim-*) a předpony *vy-*?“

Odpověď: „Dvojice podob *vyjímat* vs. *výjimka* je důsledkem běžné slovtvorné alternace, ke které dochází u jiných odvozených slov, srov. např. *vyhýbat* vs. *výhybka*, *vyšívát* vs. *výšivka*, *zasílat* vs. *zásilka* atp.“

Konkrétní dotaz: „Pořád platí, že správné je pouze *výjimečný*? (Viděl jsem v reklamě podobu *vyjímečný*.)“

Odpověď: „Ano, správné je stále pouze *výjimečný* – k žádné změně kodifikace v tomto ohledu nedošlo.“

V této souvislosti je vhodné ocitovat rovněž pasáž z *Internetové jazykové příručky* (2008–2021), která se týká střídání krátkých a dlouhých samohlásek v substantivách tvořených předponami (přestože jméno *výjimka* v ní zmíněno není): „Při tvoření předponami se pravidelně dluží samohláska v předponách *na-*, *při-*, *u-*, *vy-*, *za-*, např. *nábřeží*, *nález*, *příjmení*, *příkaz*, *úsilí*, *ústava*, *výsluní*, *vývoz*, *zákulisí*, *záruka*. U dějových podstatných jmen na *-ka* se samohláska v předponě nedluží, následuje-li slabika dlouhá, např. *nabídka*, *přihláška*, *ukázka*, *vyhlídka*, *zatáčka*. Odchylkou jsou slova *výpůjčka*, *zápůjčka*, u nichž se samohláska v předponě dluží, a *nálevka*, *námitka*, *závlačka* aj., kde se samohláska v předponě dluží a kořenová samohláska krátí. Dvojí způsob psaní má slovo *výhrůžka* – *vyhrůžka*. Odvozování příponou *vy-* někdy provází také změny samohlásek v základu slova: *vyhrát* – *výhra*, *vyfoukat* – *výfuk*, *vybírat* – *výběr* apod.“¹⁰

Zatímco tedy v případě odpovědi na uživatelský dotaz je tvoření typu *vyhýbat* → *výhybka* charakterizováno jako běžné, pasáž z *Internetové jazykové příručky* může být přirozeně čtena tak, že základní, běžné je tvoření typu *nabízet* → *nabídka* (derivát má

¹⁰ Kapitola *Změny samohlásek a souhlásek při odvozování slov*, oddíl 2.2 Podstatná jména – tvoření předponami. Dostupný online na adrese: <<https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=730>>.

první slabiku krátkou, druhou slabiku dlouhou) a že případy jako *vyhýbat* → *výhybka* (derivát má první slabiku dlouhou, druhou slabiku krátkou) jsou podobně odchylné jako případy typu *vypůjčit* → *výpůjčka* (obě slabiky v derivátu jsou dlouhé).

I jen letným průzkumem dějových jmen na *-ka* s prefixem *na-*, *při-*, *u-*, *vy-* nebo *za-* v gramatických příručkách a v korpusu se lze přesvědčit o tom, že běžné jsou jak deriváty typu *nabídka*, tak deriváty typu *výhybka*. Sotva je tedy možné tvrdit, že pouze podoba *výjimka* je náležitá, s odůvodněním, že tvoření typu *vyhýbat* → *výhybka* je běžné – běžný je rovněž způsob tvoření, který by korespondoval s nekodifikovanou podobou *vyjímka*. Zdá se, že je silná tendence k tomu, aby dějová jména sledovaného typu, která jsou trojslabičná, měla první slabiku krátkou a druhou slabiku dlouhou nebo obráceně a že při derivaci z fundujícího slovesa může být jedna i druhá slabika pozměněna za účelem dosažení tohoto „cíle“. Tendence ke kontrastu ve vokalické kvantitě koresponduje ještě s dalším kontrastem: první slabika je vždy otevřená, zatímco druhá slabika je vždy zavřená (její jádro je tvořeno nejčastěji samohláskou, řidčeji slabikotvornou souhláskou, např. *zástrčka*).

Těžko lze mluvit o krácení, resp. dlužení kořenové samohlásky (srov. výše citaci z *Internetové jazykové příručky*) tam, kde je už ve fundujícím¹¹ slovese tato samohláska krátká, resp. dlouhá, např. *výložka* ← *vyložit*, *vycházka* ← *vycházet*. Dějová jména na *-ka* jsou často fundována imperfektivy (*výjimka* ← *vyjímat*, *vykládka* ← *vykládat*), ale základem derivátu může být rovněž perfektivum, pokud to umožní naplnění výše uvedené tendence (ke kontrastu ve vokalické kvantitě) a pravidla (o otevřenosti první slabiky a zavřenosti druhé slabiky). Srov. *vystýlka/výstelka*: *vystýlka* ← *vystýlat*; *výstelka* ← *vystlat*. V řadě případů ovšem nelze jednoznačně rozhodnout, jestli je dějové jméno fundováno slovesem imperfektivním nebo perfektivním: *vysprávka* ← *vyspravit* / *vyspravovat*.

Poukážeme nyní na to, jaká je možná souvislost mezi kvantitou první a druhé slabiky, fundovaností derivátu perfektivem nebo imperfektivem a lexikálním významem derivátu a jaký tato souvislost může mít vliv na konkurenci mezi podobami *výjimka* vs. *vyjímka*.

Zběžný průzkum dějových jmen na *-ka* s prefixy *na-*, *při-*, *u-*, *vy-*, *za-*, který jsme provedli, nám umožňuje vyslovit následující hypotézu: Je tendence k tomu, aby deriváty, které mají dějový význam, příp. z něj odvozený význam výsledku děje, měli prefix krátký a kořenovou slabiku dlouhou a aby naopak deriváty, které nemají (nemohou mít) dějový význam – označují zpravidla prostředek děje nebo výsledek děje –, měli prefix dlouhý a kořenovou samohlásku krátkou. Této hypotéze není příliš vzdálený postřeh o názvech výsledků děje na *-ka* v *Příruční mluvnici češtiny* (Karlík – Nekula – Rusínová 1995: 147): „projevuje se tendence k tomu, aby u abstrakt zůstávala původní podoba základu bez vokalických alternací (*vynechávka*), u konkrét se častěji prefix dluží a základ krátí (*výšivka*)“.

¹¹ Fundací zde rozumíme, jak je to obvyklé, formální slovtvorný vztah mezi slovem odvozeným a slovem základovým.

Příklady jmen, které jsou s uvedenou hypotézou v souladu: *nabídka, nahrávka, navážka; přihrávka; ucpávka; vycházka, vysprávka, vykládka* (srov. s *výložka*); *zajíždka, zapáčka* vs. *nálepka, nádivka, nášivka; přísavka, přichytka; výhybka, výšivka, výstelka, výložka* (srov. s *vykládka*); *úchytky; zálivka, zápalka, zásuvka*.

Příklady jmen, které jsou s uvedenou hypotézou v rozporu (alespoň ze synchronního pohledu): *příkrývka, přístýlka, vystýlka* vs. *námitka, výhrůžka*.

Na první pohled se zdá, že slovo *výjimka* patří do stejné skupiny jako jména *výhybka, úchytky, zásuvka* aj. (srov. výše). Kodifikována je pouze podoba *výjimka* a nezdá se, že by šlo o jméno dějové (souvislost se slovesy *vyjmout, vyjímat* je oslabena významovou specializací jména *výjimka*, srov. odlišný, dějový význam verbálních substantiv *vyjmutí, vynětí*). Na druhou stranu však platí, že a) nekodifikovaná podoba *vyjímka* není v úzu (a to ani ve spisovném úzu) vzácná, b) v některých kontextech se slovo *výjimka/vyjímka* dějovým jménům významově blíží. Jde zejména o kontexty, kde je jméno *výjimka* determinováno genitivem substantiva (genitivní reke je typická pro verbální substantiva a dějová jména vůbec, srov. *vyspravení silnice, vysprávka silnice*), např.:

(1) *Všichni se cítili báječně. S výjimkou Jirky.* (SYN v9)¹²

(2) *Při likvidaci požáru nebyl nikdo zraněn s výjimkou jednoho z hasičů (...).* (SYN v9)

V takových kontextech by bylo možné volit i slovesné vyjádření: *Všichni se cítili báječně, nepočítáme-li Jirku*. Dějový ráz slova je citelný také v multiverbizovaných spojeních: *udělat výjimku* (srov. např. s *podniknout vycházku*). Není vyloučené, že tato inklinace k dějovému významu, „oživující“ poněkud souvislost slova s fundujícím slovesem *vyjímat*, motivuje k užívání nekodifikované podoby *vyjímka*. Roli snad hraje i to, že jméno *výjimka* je abstraktum (třebaže může referovat i ke konkrétním entitám), podobně jako slova *nabídka, procházka, vysprávka* aj. a na rozdíl od slov jako *nášivka, výhybka* aj. (srov. výše citaci z *Příruční mluvnice češtiny*).

Podoba *vyjímka* není nová, jak dosvědčuje několik kartiček z lístkového katalogu *Příručního slovníku jazyka českého*. Jde tedy pravděpodobně o jeden z případů toho, kdy nesoulad mezi kodifikací a územ existoval už při vzniku kodifikace, tj. nevznikl zastaráváním kodifikace v důsledku dynamiky jazykových norem. Je příznačné, že na dvou lístcích tohoto slovníku je registrována podoba *vyjímka* mající význam dějový, resp. význam výsledného stavu: *Dispensation* = Dispens, úpust, *vyjímka* (1893, Nečas, jurid. termín);¹³ *vyjímka* = výňatek, výpis, výtah (1851, Lumír 303, 18). Za zmínku stojí i následující citace ze Sedláčka (1993: 70):

V P 41 a v P 57 byla kodifikace samohláskové kvantity upravována tak, aby se přilíši nerozcházela se skutečnou ustálenou výslovností. Podle našeho mínění nynější kodifikace označování kvantity

¹² Křen et al. (2021).

¹³ Dispens je udělení *výjimky, vynětí* ze zákona. Termín se používá především v kanonickém právu katolické církve.

u samohláskových písmen v domácích slovech (!!) celkem vyhovuje. Ovšem krajové rozdíly ve výslovnosti trvají i nadále, i když v menším rozsahu než v minulém století. V západních Čechách je možno slyšet např. *vyhýbka*, *vyhýbkář*, *vyjímka*, *vypůjčka*, *vyšívka* apod., kdežto Pravidla vyžadují od r. 1903 jen podoby s první slabikou dlouhou a druhou krátkou. V P 02 je ještě *výhybka* i *vyhýbka*, stejně tak ve Wenzlově Ukazateli, tam je pouze *vyšívka* aj. Bylo by asi nejlépe řešit uvedené případy zavedením dublet. – O označování kvantity ve slovech přejatých se zmíníme dále.

Pokud by se prokázalo, že inklinace jména *vyjímka* k dějovosti (a jeho abstraktnost) může být motivací k užívání podoby *vyjímka*, např. v tom smyslu, že v kontextech, kde toto slovo inklinuje k dějovému pojetí, se podoba *vyjímka* prosazuje více než v jiných případech, pak by bylo zřejmé, že současná kodifikace není v souladu se systémovým aspektem příslušné normy – s tou okolností, že jméno *vyjímka* má souvislost nejen s deriváty typu *výhybka*, ale také s deriváty typu *vysprávka*. Ten, kdo by tuto normu chtěl nově, deskriptivně kodifikovat a také vysvětlit, by měl uvedenou možnost prověřit rozbořem dostatečně rozsáhlého materiálu (ten jsme neprovedli, jen jsme zde naznačili jeho možné kontury). Lingvista s takovou ambicí by měl rovněž posoudit souvislost mezi tripletou *vyjímka* – *vyjímka* – *výjímka* (i tato podoba se v úzu objevuje, třebaže méně často), tripletou *vyhrůžka* – *výhrůžka*¹⁴ – *výhrůžka* (jde o jméno, které je výrazněji dějové než jméno *vyjímka*) a např. dubletou *vyšívka* – *vyšívka*¹⁵ (jde o jméno s nedějovým denotátem), v tom smyslu, zda a příp. nakolik je pro konkurenci mezi těmito formami relevantní faktor dějovosti/nedějovosti významu, popř. abstraktnosti/konkrétnosti významu.

5.1.2 Výzkum zvukových vlastností (načrtnutí kontur)

Slovo *vyjímka* se od jiných dějových jmen na *-ka* odlišuje tím, že obsahuje tři po sobě jdoucí artikulačně i akusticky podobné hlásky: [i:ji], příp. [iji:] ([iji:] je zvuková realizace, která by korespondovala s grafickou podobou *vyjímka*). Srov. Palková (1997: 211): „České [j] se blíží svým tvořením i akustickou podobou samohláске [i]. Např. prodloužíme-li *j*, vzniká zvuk, který těžko odlišíme od [i:].“ Při artikulaci hlásky [i:] je jazyk výše a více vpředu než při artikulaci hlásky [i]. Při artikulaci hlásky [j] je postavení jazyka zhruba stejné jako při artikulaci hlásky [i:], máme-li na mysli tu část realizace hlásky [j], kdy výdechový proud prochází úžinou mezi jazykem a tvrdým patrem a vytváří se tak tónový zvuk (nikoli tu část realizace, kdy jazyk přechází do tohoto postavení nebo ho opouští). Předpokládáme (třebaže to nemáme prověřeno náležitým fonetickým výzkumem), že výslovnost skupiny [ji:] je artikulačně jednodušší než výslovnost skupiny [i:j]: skupinu [ji:] vyslovujeme podobně, jako kdybychom „jen“ prodloužili hlásku *j*, zatímco při artikulaci skupiny [i:j] je při pečlivé výslovnosti nutno rozlišit dvě hlásky, které jsou i artikulačně a akusticky podobné (toto rozlišení se nejspíše děje zdůrazněním šumové složky hlásky [j], srov. Palková, tamtéž).

¹⁴ Podoba *výhrůžka* není kodifikovaná.

¹⁵ Podoba *vyšívka* není kodifikovaná.

Nebo jinak řečeno: hláska [i:] vzniká jakoby prodloužením hlásky [j], ale hláska [j] nevzniká prodloužením (ani zkrácením) hlásky [i:]. V případě skupiny [i:ji] tedy vyslovujeme tři hlásky, kdežto v případě skupiny [iji:] vyslovujeme, s nadsázkou řečeno, jen hlásky dvě: krátké *i* a „dlouhé *j*“. Jazyková (artikulační) ekonomie tak může vytvářet určitý tlak na upřednostňování podoby [viji:mka] před podobou [vi:jimka].

Kdo by chtěl deskriptivně kodifikovat pravopis slova *výjimka*, měl by zjistit, jak se tento prostředek užívá v mluvené češtině (formální i neformální). Pokud by se ukázalo, že mluvčí častěji vyslovují [viji:mka] než [vi:jimka], a to například i tehdy, čtou-li psaný text, v němž je zapsáno *výjimka*, nedávalo by příliš smysl kodifikovat pouze podobu *výjimka* (tak jak to řeší stávající kodifikace). V korpusu mluveného jazyka Oral v1 (Kopřivová et al. 2017) je zastoupení obou podob téměř vyrovnané (37:25 ve prospěch podoby *výjimka*), ale 1. Oral v1 je korpus neformálního mluveného jazyka, takže v něm mají velké zastoupení prostředky nespisovné, 2. nelze s jistotou vědět, jestli vždy, když bylo vysloveno [viji:mka], bylo skutečně transkribováno *výjimka*, 3. celkový počet dokladů je nízký. Výslovnostní normu slova *výjimka* by tak zřejmě bylo nutné zjišťovat přímo z nahrávek (o dostatečném počtu) dokumentujících nejen jazyk nespisovný, ale také jazyk spisovný. Lze očekávat, že rozlišování obou podob při transkripci by vzhledem k jejich zvukové blízkosti bylo často nesnadné. Při kodifikaci slova *výjimka* by však tento deskriptivní výzkum bylo nepochybně nutné provést. Bylo by rovněž vhodné prověřit oprávněnost výše uvedeného předpokladu, že výslovnost podoby *vyjímka* je jednodušší než výslovnost podoby *výjimka* (protože výslovnost kombinace [ji:] je jednodušší než výslovnost kombinace [i:]). Měla by také být analyzována výslovnost slov *výjimečný*, *výjimečně*.

Celkově lze tedy říci: Pokud by se výzkumem potvrdilo, že podoba *vyjímka* je utvořena systémově, analogicky dalším, významově blízkým derivátům daného slovtvorného typu, že zvuková forma [viji:mka] je artikulačně jednodušší než zvuková forma [vi:jimka] a že se (z toho důvodu, ale nejen z toho důvodu) v mluvené češtině (i spisovné) často, nebo dokonce častěji vyslovuje [viji:mka], nebylo by příliš smysluplné tento prostředek kodifikovat v tom smyslu, že podoba *výjimka* je náležitá a podoba *vyjímka* je nenáležitá. Je ovšem také možné, že by výzkumem bylo zjištěno, že námi naznačené kontury jsou mylné, zavádějící, a je tedy třeba odmítnout i naše předběžné závěry týkající se kodifikace slova *výjimka* (naši představu, že podoba *vyjímka* by neměla být hodnocena jako chybná). Provedení takového deskriptivně-analytického výzkumu bychom velice uvítali, ať by přinesl jakákoli zjištění a závěry.

5.2 Anakolut

Další dotaz z *Databáze jazykových dotazů*, který ocitujeme, má výraznější složku explanační než dotazy týkající se slova *výjimka*, srov.:

Konkrétní dotaz: „Je v pořádku věta „Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě?““

Odpověď: „Toto souvětí je hned z několika důvodů problematické. Především proto, že tvar zájmena „kterého“, jež je ve skutečnosti podmětem poslední věty, for-

málně neodpovídá zbytku věty. Nepatřičnost užitého tvaru se lépe projeví, když souvětí přeorganizujeme: „Byl jsem dítě, které odpovídalo váhavě, když se učitel na něco zeptal.“ Náležitý tvar zájmena je tedy bezesporu „které“. Takovému vyšínutí z větné vazby se v odborné literatuře říká anakolut a bývá typické zejména pro nepřipravené mluvené projevy, při nichž mluvčí ztrácí kontrolu nad větnou strukturou. Nicméně i když tvar zájmena opravíme, nezískáme zcela neproblematické souvětí: „Byl jsem dítě, které když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě.“ V této podobě čtenář pro změnu může pociťovat absenci předmětu, tedy koho se učitel zeptal, byť samo sloveso „zeptat se“ takové doplnění nevyžaduje. To do jisté míry vysvětluje původní volbu tvaru „kterého“, jež pak ve větě vlastně supluje roli předmětu – to je však v rozporu s dříve uvedeným, totiž že zájmeno „který“ je podmětem poslední věty. Abychom předešli této kolizi, lze předmět vyjádřit i přímo: „Byl jsem dítě, které když se ho učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě.“ V této podobě může být souvětí čtenářsky přijatelnější, ovšem oproti původnímu znění jsme přidali syntaktickou pozici navíc. Zdá se tedy, že v tomto větosledu nemá situace uspokojivé řešení: buď se zpronevěříme syntaktickým zásadám češtiny, nebo jim dostojíme, avšak za cenu toho, že bude souvětí pro (některé) čtenáře zarážející, nsnadno srozumitelné. Domníváme se, že nejelegantnějším řešením by bylo se této situaci úplně vyhnout a souvětí přeformulovat: „Byl jsem dítě, které odpovídalo váhavě, když se učitel na něco zeptal.““

Jak je zřejmé z uvedené citace, v odpovědi jazykové poradny je užití genitivního tvaru relativa *který* v souvětí *Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě* hodnoceno jako nepatřičné, typické pro nepřipravené mluvené projevy, zpronevěřující se syntaktickým zásadám češtiny, a to s odůvodněním, že relativum je tu ve skutečnosti podmětem poslední věty a že této větě formálně neodpovídá. Jde tu o jev tradičně označovaný jako anakolut, vyšínutí z větné vazby. V odpovědi jazykové poradny se relativu přiznává funkce předmětu („vlastně supluje roli předmětu“, „předmět lze vyjádřit i přímo“), říká se však, že to není jeho pravá funkce – nehledě na to, že jde o genitiv, tedy (viděno touto optikou) zájmeno *který* vyjadřuje podmět poslední věty, tak jako v souvětí *Byl jsem dítě, které když se ho učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě* a samozřejmě také v souvětí *Byl jsem dítě, které odpovídalo váhavě, když se učitel na něco zeptal*.

Z našeho pohledu není genitivní tvar *kterého* v diskutovaném souvětí domnělý předmět, ale skutečný předmět, a souvětí s tímto tvarem se syntaktickým zásadám češtiny nijak nezpronevěřuje. Syntaktická funkce relativa *který* je v obecné rovině dvojí: 1. připojuje přívláskovou větu k větě řídicí, a to prostřednictvím substantiva ve větě řídicí, s nímž je koreferentní a s nímž se shoduje v rodě a čísle, 2. zastupuje dané substantivum v přívláskové větě a svým pádem vyjadřuje syntaktické zapojení do ní. Vyslovme nyní následující domněnku (hypotézu), a vlastně korekci uvedeného vymezení, založenou na našem pozorování souvětí s výrazem *který když (kterého když, kterému když* atd.) v textech korpusu SYN v9: Pokud je přívlástek substantiva tvořen dvěma větami, a sice vlastní větou přívláskovou (představující „holý“ přívlástek) a na ní závislou větou okolnostní, přičemž okolnostní věta přívláskové větě předchází,

tak relativum může být syntakticky zapojeno jak do první věty, tak do druhé věty.¹⁶ Výše uvedené vymezení by v takových případech bylo nutné korigovat tak, že relativum *který* 1. připojuje k větě řídicí celé „přívlastkové souvětí“, 2. může substantivum z řídicí věty zastupovat jak v první větě, tak ve druhé větě. Tedy: *Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě.* – *Jaké jsem byl dítě? (Takové,) kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě.* Nebo také: *Byl jsem dítě, které když se ho učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě.* – *Jaké jsem byl dítě? (Takové,) které když se ho učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě.* Z našeho pohledu je v prvním případě „přívlastkové souvětí“ k řídicí větě připojeno prostřednictvím první věty, resp. jejího předmětu, v druhém případě je k ní připojeno prostřednictvím druhé věty, resp. jejího předmětu.

Je zřejmé, že platnost výše uvedené hypotézy je třeba poněkud omezit. Neplatí totiž, že by relativum bylo možné syntakticky zapojit do první i druhé věty ve všech případech bez výjimky, resp. že by odpovídající souvětí byla vždy plně nebo ve stejné míře uzuální.

Nutnou podmínkou toho, aby relativum mohlo být do věty syntakticky zapojeno, je pochopitelně to, že musí označovat participant dané věty. Srov. případy, kdy je tato podmínka splněna jen pro jednu z obou vět, a relativum tudíž může mít jen jeden tvar:

- (3) *Při narážení druhého jsme již anomálii uhlídali a vychutnávali si půlroční flekovskou čtrnáctku, kterou když nakonec i Ivan Chramosil ochutnal, chtěl vědět, kde jsme tak dobré pivo sehnali.* (SYN v9)
- (4) *Tím vznikne v oblasti zadních sedadel praktická vanička, kterou když psa nevezeme, lze snadno vyjmout.* (SYN v9)

Překážkou syntaktického zapojení relativu do věty je rovněž vyjádření participantu jiným prostředkem, především osobním zájmenem. Hraje tu však roli, zda jde o první větu nebo o druhou větu. V případě zapojení do první věty relativum a osobní zájmeno zřejmě kombinovat nelze, srov.: **Jsou jiní, kterým když jim dáte linkovaný papír, píšou schválně napříč* (námi upravený korpusový doklad, který bude citován níže). V případě zapojení do druhé věty je vyjádření participantu oběma prostředky současně v zásadě možné, např.:

- (5) *Byl to chlap, který když ostatní běželi na start, tak on se na to vykašlal a na protest proti této proceduře šel krokem.* (SYN v9)

Pokud jsou výše uvedené podmínky splněny a participanty první i druhé věty jsou referenčně totožné,¹⁷ lze relativum v principu syntakticky zapojit do obou vět,

¹⁶ Z ekonomických důvodů budeme dále v textu termínem „první věta“ označovat větu se spojkou *když*, termínem „druhá věta“ budeme označovat větu, která po ní následuje.

¹⁷ V příkladu *Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě* je tedy participant první věty (patiens slovesa *zeptat se*) referenčně totožný s participantem druhé věty

avšak míra uzuálnosti příslušných alternativ závisí, zdá se nám, na řadě faktorů. Jako relevantní se nám jeví především dva faktory: a) zda je participant první a druhé věty vyjádřitelný tímž pádem, nebo různými pády, b) zda je participant druhé věty vyjádřitelný nominativem, nebo jiným pádem. Nyní poukážeme na specifika uplatnění obou faktorů v různých kombinacích.

1) Participanty obou vět jsou vyjádřitelné různými pády

1A) Participant druhé věty je vyjádřitelný nominativem

K tomuto typu patří i případ, kterého se týkal výše citovaný dotaz. Uvedeme ještě několik korpusových dokladů:

- (6) *Jsou jiní, kterým když dáte linkovaný papír, píšou schválně napříč.* (SYN v9)
- (7) *Používají takové grafiky, na které když se podíváte z určitého úhlu, působí velmi živě.* (SYN v9)
- (8) *Vážím si třeba operetní zpěvačky Hany Horké, která když ji požádám o spolupráci, tak přijede a zdarma se věnuje našim hercům.* (SYN v9)
- (9) *Jsem ten typ člověka, který když ho něco napadne, hned to realizuje, neodkládám nic na později.* (SYN v9)

Participant druhé věty je vyjádřitelný nominativem v tom smyslu, že zaujímá syntaktickou pozici subjektu. Pokud je však relativum syntakticky zapojeno do první věty (viz doklady (6) a (7)), je běžně subjekt ve druhé větě lexikálně nevyjadřovat. Takové věty samozřejmě nejsou gramaticky nijak defektní (jak by se mohlo vyznívat z odpovědi jazykové poradny) – subjekt v nich sice není ztvárněn lexikálně, ale je vyjádřen morfematically, tvarem predikátového slovesa. Připomeňme, že elipsa subjektu (ve smyslu lexikálního nevyjádření subjektu) je v případech, kdy je subjekt ve 3. osobě a vyznívat se z kontextu, v češtině zcela obvyklá.¹⁸

1B) Participant druhé věty je vyjádřitelný jiným pádem, než je nominativ, např.:

- (10) *Létání je vašeň, je to skoro jako droga, kterou když někdy okusíte, už se jí nikdy nevzdáte.* (SYN v9)
- (11) *To je obrovské narkotikum, kterému když podlehnete, jen velmi obtížně se ho vzdáváte.* (SYN v9)
- (12) *Není to stavba, kterou když dobře postavíte, padesát let na ni nemusíte sáhnout.* (SYN v9)
(v obou větách je sice akuzativ, ale v druhém případě jde o akuzativ předložkový)

(agentem slovesa *odpovídat*), a samozřejmě také s participantem věty řídící (v daném příkladu je ale problematické o referenci participantu mluvit – tvar *dítě* tvoří jmennou složku predikátu, a takové složky se tradičně pokládají za nereferenční).

¹⁸ V této souvislosti poznamenejme, že modifikace diskutovaného souvětí doporučená jazykovou poradnou, tj. *Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě* → *Byl jsem dítě, které odpovídalo váhavě, když se učitel na něco zeptal*, takovou kontextovou elipsu neobsahuje. Implikovaná předmětová pozice není obsaditelná zájmenem *ho*, ale např. zájmenem *někoho*. Doporučená modifikace tudíž mění pravdivostní hodnotu daného souvětí, a z našeho pohledu tak vůbec hodná doporučení není.

Typ 1B) se od typu 1A) liší tím, že a) participant druhé věty je většinou nutné vyjádřit (elipsa jiných větných členů, než je podmět, je v češtině méně obvyklá), b) syntaktické zapojení relativu do druhé věty může být problematické, srov. jistou nepřirozenost případů jako:

- (13) *Létání je vášně, je to skoro jako droga, které když ji někdy okusíte, už se nikdy nevzdáte.* (SYN v9, upravený doklad)
 (14) *To je obrovské narkotikum, kterého když mu podlehnete, se jen velmi obtížně vzdáváte.* (SYN v9, upravený doklad)

Zapojení relativu do druhé věty je zvláště obtížné v případech, kdy je v obou větách nutno užít předložkový pád, srov.:

- (15) *Je to prostě rychlík, do kterého když nastoupíte, nedá se z něj vystoupit.* (SYN v9)
 (16) *Je to prostě rychlík, z kterého do něhož když nastoupíte, se nedá vystoupit.* (SYN v9, upravený doklad)

2) Participanty obou vět jsou vyjádřitelné stejným pádem

2A) Tento pád je nominativ

Souvětí tohoto typu jsou zcela uzuální a (což s tím souvisí) nemají k sobě alternativu (s jiným tvarem relativu). Např.:

- (17) *Lukáš nepatřil k lidem, kteří když jsou na dně, vyhledávají pomoc druhých (...).* (SYN v9)
 (18) *Někde četla o tropickém hmyzu, který když člověka kousne, zdatelně zredukuje funkčnost jeho mozku.* (SYN v9)

Otázka, do které věty je v takových případech relativum syntakticky zapojeno, bude tematizována níže.

2B) Tento pád není nominativ. Např.:

- (19) *Jsou případy, které když sám prožijete, nemůžete literárně ztvárnit.* (SYN v9)
 (20) *(...) cestovní ruch byl a je zlatou slepicí obchodní bilance a státního rozpočtu, kterou když nepodřežeme, tak alespoň nekrmíme.* (SYN v9)
 (21) *To je přece životní šance, kterou když někdy odmítnete, už ji nikdy nedostanete.* (SYN v9)
 (22) *(...) doporučuje specialitu, kterou když prý někdo ochutná, zaručeně už ji příště nevynechá.* (SYN v9)

Souvětí, v nichž je participant druhé věty „distantně“ vyjádřen relativem (a ničím jiným), někdy podle naší intuice působí poněkud „rušivě“, viz doklady (19) a (20). Mluvčí mohou mít tendenci vyjádřit participant druhé věty osobním zájmenem, jak to ukazují doklady (21) a (22) (mimořádně, ani takové ztvárnění nemusí být zcela „nerušivé“). Dalo by se říct, že v dokladech (21) a (22) je relativum syntakticky zapojeno do první věty (ve druhé větě je příslušný participant vyjádřen osobním zájmenem), zatímco v dokladech (19) a (20) je syntakticky zapojeno vlastně do obou vět? Dvojím syntaktickým zapojením relativu by snad bylo možné vysvětlit „rušivost“ takových případů. Druhé možné vysvětlení, zřejmě méně kontroverzní, je to, že rela-

tivum je v takových případech syntakticky zapojeno jen do první věty a v druhé větě je příslušný participant pouze implikován. Tendence k zapojování relativu do první věty se projevuje tendencí k vyjadřování participantu druhé věty (nikoli participantu první věty!) osobním zájmenem, srov. dvojí modifikaci výše citovaného korpusového dokladu:

(23) *cestovní ruch byl a je zlatou slepicí obchodní bilance a státního rozpočtu, kterou když nepodřežeme, tak ji alespoň nekrmíme.* (SYN v9, upravený doklad)

(24) *?(...) cestovní ruch byl a je zlatou slepicí obchodní bilance a státního rozpočtu, kterou když ji nepodřežeme, tak alespoň nekrmíme.* (SYN v9, upravený doklad)

Zdrojem „rušivosti“ by při takovém pohledu na věc nebylo dvojí syntaktické zapojení relativu, ale eliptické ztvárnění participantu druhé věty. Navíc: Pokud bychom analogickou interpretaci aplikovali i na typ 2A) (což by se nám zdálo rozumné), pak by bylo možné snáze vysvětlit, proč tyto případy „rušivé“ nejsou: elipsa subjektu je v češtině běžná (běžnější než elipsa jiných větných členů), takže při syntaktickém zapojení relativu do první věty a elidovaném ztvárnění participantu ve druhé větě nemá vnímatel pocit, že v druhé větě „něco chybí“.

Celkově bychom řekli, že lze pozorovat určitou tendenci k tomu, aby relativum *který* bylo syntakticky zapojeno do první věty. To se může projevovat a) „rušivostí“ souvětí, v nichž je relativum syntakticky zapojeno do první věty a participant druhé věty je vyjadřitelný jiným pádem než nominativem (viz typy 1B) a 2B)), b) v případech, kdy relativum může být syntakticky zapojeno do první i druhé věty, tendencí k jeho zapojení do první věty a k vyjádření participantu druhé věty osobním zájmenem (viz typ 2B)), není-li obvyklé jeho eliptické ztvárnění (jako u typu 2A)).

Tendence asociovat relativum *který* s první větou má nejspíše značně triviální příčinu v tom, že relativum má při plynutí textu blíže právě k první větě. Dalším „motivem“ může být snaha mluvčích nakládat stejně s případy, kdy je participant vyjádřen v první i druhé větě, jako s případy, kdy součástí druhé věty není, srov.:

(25) *Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě.*

(26) *Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, celá třída se rozesmála.*

Srov. také případy (exemplifikované už výše), kdy je relativum kvůli užití předložkových pádů nutné zapojit do první věty:

(27) *Je to prostě rychlík, do kterého když nastoupíte, nedá se z něj vystoupit.* (SYN v9)

Modifikace doporučená jazykovou poradnou (*Byl jsem dítě, kterého když se učitel na něco zeptal, odpovídalo váhavě* → *Byl jsem dítě, které odpovídalo váhavě, když se učitel na něco zeptal*) sice „ušetří“ rozhodování, do které věty má být relativum syntakticky zapojeno, avšak úprava větosledu je nutně spojena se změnou aktuálního členění souvětí. Obě souvětí (původní a modifikované) tedy nejsou volně zaměnitelné varianty, a jejich záměnu lze bez zřetele ke kontextu stěží doporučit. Faktor aktuálního členění, které je pro volbu větosledu zásadní, jsme ve výše podané analýze nezohledňovali. Je přitom nepochybné, že při pokusu o „vyčerpávající“ analýzu

diskutovaného jevu by tento faktor opomenut být nesměl. Naše analýza je neúplná rovněž v tom ohledu, že se týká pouze souvětí se spojkou *když* a nebere v potaz analogická souvětí s dalšími podřadícími spojkami (*aby, jestli* aj.), a také v tom ohledu, že nezkoumá míru uzuálnosti daných souvětí v řeči mluvené a v řeči psané.

6. Závěrem

Na úplný závěr ještě pro jistotu připojujeme následující poznámku: Byli bychom neradi, kdyby tato naše reakce a náš původní příspěvek vzbudily dojem, že naše postoje jsou natolik liberální, že bychom např. vše, co je časté, frekventované považovali za (stejně) kvalitní, nebo dokonce že by vše, co mluvcí/pisatelé vyprodukují, bylo podle našeho názoru v pořádku. To jistě ne. Samozřejmě že existují formulace zdařilé, méně zdařilé a nezdařilé; správné, ještě lepší, anebo vyloženě chybné. Srovnejme např. následující dvojice: *Kristus ve svém srdci zakoušel úzkost vzhledem k perspektivě předčasného a bolestného konce* versus *Kristus ve svém srdci zakoušel úzkost z viny předčasného a bolestného konce*; *Celé lidské dějiny dospívají naplnění v Synu člověka* versus *Celé lidské dějiny docházejí naplnění v Synu člověka*; *Jeden z nich se stal vojevůdce a soudcem* versus *Jeden z nich se stal vojevůdcem a soudcem*. Pravděpodobně se shodneme, že redaktor dané knihy původní formulace vylepšil, a je podle našeho názoru dobře možné objektivně argumentovat ve prospěch vyšší kvality druhých formulací. Není špatné (naopak), když jazykověda, didaktika češtiny, vysokoškolská výuka budoucích češtinářů nebo poradenská či popularizační činnost věnuje pozornost této problematice, tedy hodnocení kvality formulací a zjišťování příčin jejich vyšší/nížší kvality (to může být v mnohém inspirativní i pro „čistě teoretickou“ lingvistiku). Jen se tato činnost nesmí „zvrhávat“ např. v následující „vzkazy“ mluvcům, pisatelům, budoucím češtinářům, žákům a studentům: 1) *shlédnout [schlédnout] film/představení* je chybné, protože nejde o význam ‚shora dolů‘; 2) *To je standartní [standartní] postup* je nesprávné, kodifikace připouští pouze *To je standardní [standardní] postup*; 3) náležité je pouze *Byl předsedou ODA*, ne *Byl předsedou ODY*, protože v druhém případě se zastírá význam dané iniciálové zkratky (‚Občanská Demokratická Aliance‘); 4) předponová odvozenina *vyeskalovat* je nevhodná – je zbytečná, protože už samo sloveso *eskalovat* je schopné vyjadřovat dokonavost; 5) analytické komparativy typu *víc(e)* + komparativ (*víc náchylnější ...*) jsou chybné, protože jsou redundantní atp. Žádný z těchto „vzkazů“ není námi vymyšlený. Jak už jsme naznačili výše, nekvalitní (a současně preskriptivní, regulativní) kodifikování může mít řadu negativních následků. Může např. „brzdit“ přirozenou dynamiku jazykových norem, třeba (neuvědomované) tíhnutí uživatelů k ekonomičtějším, jednodušším, pružnějším, elastičtějším vyjádření (viz odd. 5.1 a 5.2). Na paměti je dobré mít i možné dopady na školní výuku. Kolik času se věnuje např. tomu, aby žáci pochopili, že ať už se na film či představení dívají odkudkoli (třeba i shora dolů), měli by správně spisovně napsat/vyslovit *zhlédnout [zhlédnout]*, a nikoli *shlédnout [schlédnout]*, že by měli správně spisovně psát i vyslovovat jen *výjimka, výjimečně, výjimečný*, atp.? Možná je toho času neúměrně mnoho a možná je to čas vynaložený neefektivně, právě z důvodu neadekvátní kodifikace.

LITERATURA

- BENEŠ, M. (2019): *Úvod do teorie jazykové správnosti*. Praha: Univerzita Karlova.
- BENEŠ, M. – DUFEK, O. (2021): Kodifikujme deskriptivně – a pěstujme tím jazykovědu! Reakce na článek Luboše a Vojtěcha Veselých. *Korpus – gramatika – axiologie*, 22, 3–18.
- JUNG, C. G. (2000): *Výbor z díla I. Základní otázky analytické psychologie a psychoterapie v praxi*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- PALCOVÁ, Z. (1994): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum.
- SEDLÁČEK, M. (1993): K vývoji českého pravopisu. Část 1. *Naše řeč*, 76(2), 57–71.
- VESELÝ, L. – VESELÝ, V. (2019): Nekodifikujme, raději popisujme a vysvětlujme normu a úzus. Pěstujme jazykovědu, nepěstěme jazyk. *Korpus – gramatika – axiologie*, 20, 47–62.

ZDROJE

- BENKO, V. (2015): Araneum Bohemicum Maximum, verze 15.04. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný online na adrese: <<http://www.korpus.cz>>.
- Databáze jazykových dotazů* [online] (2019–2021). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupný online na adrese: <<https://dotazy.ujc.cas.cz/>>.
- Internetová jazyková příručka* [online] (2008–2021). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný online na adrese: <<https://prirucka.ujc.cas.cz/>>.
- KOPŘÍVOVÁ, M. – LUKEŠ, D. – KOMRSKOVÁ, Z. – POUKAROVÁ, P. – WACLAWIČOVÁ, M. – BENEŠOVÁ, L. – KŘEN, M. (2017): *ORAL: korpus neformální mluvené češtiny*, verze 1 z 2. 6. 2017. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný online na adrese: <<http://www.korpus.cz>>.
- KŘEN, M. – CVRČEK, V. – HENYŠ, J. – HNÁTKOVÁ, M. – JELÍNEK, T. – KOCEK, J. – KOVÁŘÍKOVÁ, D. – KŘIVAN, J. – MILIČKA, J. – PETKEVIČ, V. – PROCHÁZKA, P. – SKOUMALOVÁ, H. – ŠINDLEROVÁ, J. – ŠKRABAL, M. (2021): *Korpus SYN*, verze 9 z 5. 12. 2021. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný online na adrese: <<https://www.korpus.cz>>.
- Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957). Praha: Státní nakladatelství, Školní nakladatelství, Státní pedagogické nakladatelství.